

*М.І. МАЛІК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділення соціально-економічних
проблем розвитку сільських територій
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Формування та розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки України

Постановка проблеми. В умовах невідомого вектора економіки України та соціально-політичних ускладнень важливим є розвиток соціального капіталу. Це питання нерозривно пов'язане з необхідністю активізації аграрного сектору економіки через кооперативні відносини, які залежать від стану функціонування особистих селянських господарств (ОСГ). Домогосподарства в Україні виробляють майже половину сільськогосподарської валової продукції. Крім того, понад 70% трудомісткої сільськогосподарської продукції повсякденного споживання – картоплі, інших овочів, фруктів, молока та м'яса – виробляється в особистих селянських і фермерських господарствах, які не мають постійно діючих каналів реалізації такої продукції. Як наслідок – значна частина вирощеної сільськогосподарської продукції, особливо у віддалених від приміської зони селах, згодовується худобі або псується. Частина її потрапляє до кінцевих споживачів, але через посередників, чи продається селянами на стихійних ринках.

З огляду на свою соціальну значимість цей сектор (ОСГ) аграрної економіки вимагає особливої уваги державних органів, дослідників, науковців та громадських організацій. Актуальність розв'язання проблеми підсилюється недостатнім рівнем розвитку соціальної сфери на селі та якості наданих

послуг порівняно з міським населенням, агресією посередницьких формувань.

У зв'язку зі значною кількістю особистих селянських, фермерських господарств і фізичних осіб – сільськогосподарських товаровиробників доцільно сприяти формуванню за безпосередньою їх участю кооперативного сегмента аграрного ринку. Водночас його формування стримується недосконалістю законодавства, слабкою матеріальною базою, відсутністю кваліфікованих кадрів – організаторів кооперативного руху, недостатньою обізнаністю селян у перевагах об'єднання зусиль на умовах кооперації для подальшого розвитку й відсутністю належної державної підтримки.

Як наслідок, в Україні практично зупинився процес створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а окремі з них припинили свою діяльність. Станом на 1 січня 2014 року в Україні було зареєстровано 1017 таких кооперативів, що близько рівня 2005 року. Дані проблеми вимагають наукової дискусії з акцентуванням уваги науковців на розвитку сільськогосподарської кооперації. Недостатньо уваги приділяється організаційно-економічним, соціологічним заходам, залученню інвестицій у розвитку кооперації та відстоюванню інтересів дрібних товаровиробників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що останніми роками в Україні нагромаджено відповідний досвід

розробки методик формування кооперативів та інших засад кооперативотворчості. Найбільш визначними з них уже в 2014 році є вперше розроблений науково-практичний коментар до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, проведеної в Житомирському національному агроекологічному університеті. Плідно в цьому напрямі працюють: В.В. Зіновчук, Л.В. Молдаван, В.В. Гончаренко, В.К. Збарський, О.А. Пантелеймоненко, І.О. Соловійов, Ю.В. Ушкаренко [1], М.П. Грищенко [2], Р.Я. Корінець [3] й інші. Проте очевидно, що проблема потребує значних досліджень як у теоретичному аспекті, так і на практиці.

Мета статті – виявити причини недостатнього розвитку кооперації та обґрунтувати шляхи їх вирішення, дати оцінку стану функціонування сільськогосподарської кооперації й можливостей підвищення ефективності діяльності кооперативів.

Виклад основних результатів дослідження. Світова практика кооперативного руху вже півтора століття доводить і продовжує виявляти високу результативність його економічних та соціальних функцій. Організаційна структура, а також формальні й неформальні кооперативні зв'язки активно мобілізують внутрішні резерви учасників кооперації на досягнення максимуму в діяльності кожного кооператора та їх об'єднань різних рівнів. Кооперування є логічною стадією подальшого розвитку реформ, яка стає можливою завдяки виникненню значної кількості незалежних приватних власників. Мова йде про утворення нової організаційної структури сільського господарства, побудованої «знизу-догори» на таких фундаментальних засадах ринкової економічної системи, як провідна роль індивідуального матеріального інтересу, реалізація можливості економічного вибору, розвиток здорової конкуренції, обмеження державного втручання і регулювання в АПК.

Кооперація покликана надати сільським товаровиробникам можливість одержувати зиск не тільки від виробництва, але й від подальших стадій руху виробленої ними продукції, брати участь у великомасштабному

бізнесі, використовувати професійних управлінців, ділити ризик, контролювати канали збуту своєї продукції і постачання, впливати на ціни, бути рівноправними партнерами у ринкових відносинах.

Важливою є місія кооперації сільських товаровиробників у протистоянні безконтрольному поширенню посередницького бізнесу. Ця проблема існує не тільки в нашій країні – кожна країна ринкової економіки пройшла шлях обмеження посередницького бізнесу. Проте в Україні посередницькі структури настільки далеко запустили свої щупальця у сільське господарство, що не буде перебільшенням сказати – це стало проблемою національного масштабу. Село страждає від надмірно високих цін на матеріально-технічні ресурси та явно занижених цін на вироблену сільськогосподарську продукцію. Проблема диспаритету цін посилюється армією численних ринкових посередників.

Найефективніший спосіб боротьби із паразитуючим посередництвом – це розвиток альтернативної структури обслуговування агропромислового комплексу на кооперативних засадах, яку контролюватимуть ті, хто нею користуватиметься, тобто сільськогосподарські товаровиробники.

Слід відзначити, що кооперативна ідея знаходить все більше поширення на українському ґрунті. Але цей процес проходить скрізь свідомість людей, вимагає від них власного переконання, довіри і неабиякої особистої віддачі. А це вимагає тривалого часу. Швидкість економічних змін в умовах глобалізації економічної діяльності настільки велика, що наука не завжди встигає за змінами, що відбуваються в об'єктах їх аналізу.

Якщо життєздатність фермерського господарства ґрунтується на тому, що тут в одній особі фермера поєднується власник, суб'єкт господарювання й працівник, то у великих приватних сільськогосподарських підприємствах суб'єкту господарювання протистоять наймані працівники, в яких відсутня мотивація до високопродуктивної праці як у фермера. Тому завдання полягає в тому, щоб знайти в існуючих господарських структурах такі форми господарювання, які б максимально сприяли заінтересованості до високої мотивації праці – основи ефектив-

ності виробництва. Але розвитку виробничої кооперації не приділяється достатньої уваги як із боку владних структур так і самих власників землі та майна.

Масового переходу до «фермеризації» при реформуванні аграрного сектору в Україні не відбулося, тому альтернативою повинно бути кооперування селян-власників і створення системи саме виробничих кооперативів. Вони виконують важливі соціальні функції, компенсуючи наслідки ринкової трансформаційної аграрної сфери. Тут принципово важливо використати переваги виробничих кооперативів у розвитку соціального відродження села, сільської території, чого не можуть зробити підприємства інших організаційно-правових форм.

Формування кооперативної форми господарювання має свої особливості об'єктивного порядку, що стримують організацію виробничих кооперативів. Це досить складний шлях переходу до кооперативної форми господарювання. Так, організація виробничих кооперативів супроводжується глибокою структурною перебудовою виробничих структур – створенням асоціації кооперативів (СВК «Батьківщина» Котелевського району Полтавської області).

Тут усі виробничі підрозділи наділені правами економічної самостійності (дві тракторно-рільничі бригади, дві молочнотоварні ферми, ферма дорощування молодняку великої рогатої худоби, свиноферма, птахоферма і вівцеферма, автопарк, механічна майстерня й будівельний цех).

Успіх діяльності кооперативу ґрунтується на дотриманні певних організаційно-економічних засад. Це раціональне управління підприємством та всіма його структурами, належні організаторські здібності всіх керівників і спеціалістів, високий професійний рівень голови правління О.Г. Коросташова, суворе дотримання трудової й технологічної дисципліни, постійна турбота про людей праці, порівняно висока матеріальна і моральна заінтересованість з одночасним заохоченням ініціативи з підвищенням відповідальності кожного працівника та демократичним управлінням.

У виробничих кооперативах принципи відкритого членства й обов'язкової трудової уча-

сті членів кооперативу не узгоджуються з принципом оптимальної чисельності членів, що визначається виробничою необхідністю. Якщо результати діяльності виробничих кооперативів виявляються незадовільними, логічною буде подальша їхня реструктуризація.

Практика роботи виробничих сільськогосподарських кооперативів протягом 2000-2014 років показала позитивні результати. Зокрема, це СВК «Батьківщина» Полтавської, «Устинівський» та «Плосківський» Київської, «Урожай» Волинської областей. Виробництво валової продукції на одного працівника становить 40-50 тис. грн, з розрахунку на 1 га одержують 500-1000 грн чистого прибутку, що в 3-4 рази вище, ніж у середньому по області.

Соціальна місія виробничого кооперативу реалізується концентрацією уваги на таких напрямках, як ріст добробуту, рівня освіти, розвитку соціальної інфраструктури і збереження села як основи нації.

Прикладом успішного застосування принципів кооперації в умовах аграрного сектору економіки України на сучасному етапі є СВК «Батьківщина» Котелевського району Полтавської області – добровільне статутне об'єднання громадян-власників особистих земельних та майнових паїв для спільного, колективного господарювання. Членами кооперативу є 356 осіб і 449 асоційованих членів, які передали в оренду власні земельні ділянки загальною площею 4403 га, орних земель – 3919 га, сінокосів і пасовищ – 483 га, лісових насаджень – 307 га. Майнові паї також передані в статутний пайовий фонд.

Створення кооперативів можливе за наявності у суспільстві відповідних передумов суспільного, юридичного, економічного та психологічного характеру. Відсутність хоча б однієї з цих передумов може стати значною перешкодою у створенні кооперативів, або й призупинити цей процес. І навпаки, чим реальніші передумови, тим швидше відбувається їхнє становлення, подальше об'єднання й формування цілісної кооперативної системи у національному масштабі.

Слід зазначити, що кооперативний рух за своєю сутністю має передусім соціальну направленість і є одним із чинників розвитку соціального капіталу. Соціальний капітал

сільських громад значною мірою формується на колективній та общинній базі. Основою соціального капіталу є зв'язки, тобто відносини виробничо-господарського характеру і відносини між індивідуумами та елементами організаційної структури сільського соціуму (люди, підприємство, інститути й інституції).

Нинішній стан розвитку соціально-економічних засад сільських територій формують демотиваційне середовище для сільських жителів. Селяни замикаються в собі, у своїх проблемах без надії на зовнішню підтримку.

У загальному процесі роль соціального капіталу для розвитку організаційних структур можна пояснити через центральну категорію інституціональної економічної теорії – категорію трансакційних витрат. Знижуючи рівень цих витрат (в умовах формування кооперативних структур), соціальний капітал сприяє розвитку, насамперед, тих організаційних структур (кооперативи), що ґрунтуються на довірі між їхніми членами, децентралізації, колективному прийнятті рішень.

1. Залежність організаційних форм від соціального капіталу (СК)

Організаційно-правова форма	Якісні аспекти міжособистісних відносин			Залежність від СК
	Досягнення консенсусу	Агенційні проблеми	Значення довіри	
Сільськогосподарський виробничий кооператив	Ускладнено прийняття колективних рішень	Суттєві агенційні проблеми («агенти» як «замовники» і «замовники» як «агенти»)	Довіра необхідна	Висока
Обслуговуючий кооператив	Менш ускладнено, прийняття рішень на принципі справедливості	Стандартні агенційні відносини між членами СОК	Те саме	Те саме
Господарське товариство	Менш ускладнено, рішення на принципі справедливості	Стандартні агенційні відносини між найманими робітниками і членами ТОВ	– " –	Середня
Державне підприємство	Проблеми несуттєві при ієрархічному прийнятті рішень	Суттєві агенційні проблеми через відсутність ефективних «замовників»	Довіра не обов'язкова	Те саме
Публічне акціонерне товариство	Менш ускладнено, рішення на принципі справедливості	Стандартні відносини між найманими робітниками і членами ПАТ	Те саме	Низька
Фермерське господарство	Проблеми несуттєві	Агенційні відносини відсутні (в умовах відсутності найманої праці)	Довіра існує на сімейних зв'язках	Дуже низька

Джерело: Власні дослідження.

Одним із вдалих був 2012 рік, коли врожайність зернових у кооперативі «Батьківщина» становила 46,9 ц/га, цукрових буряків – 317, соняшнику – 22,8 ц/га; надій від корови становив 6000 кг молока. Одержано 3,7 млн грн чистого доходу при загальному рівні рентабельності виробництва 52,7%.

Основними чинниками досягнутого кооперативом «Батьківщина» є раціональне

Методологічний підхід до визначення залежності організаційних форм від соціального капіталу полягає у виявленні параметрів внутрішньоорганізаційних відносин, конкретна реалізація яких залежить від якості взаємовідносин між членами кооперативу (табл. 1). Ми виділяємо такі параметри: 1) проблемність досягнення консенсусних позицій; 2) необхідність довіри між членами; 3) інтенсивність агенційних проблем. Агенційні відносини виникають, коли один економічний суб'єкт («замовник») передає іншому суб'єкту («агенту») право приймати рішення і діяти в його («замовника») інтересах. Проблема агенційних відносин полягає в тому, що «агент» переслідує свої власні інтереси й може ефективно сприяти реалізації інтересів «замовника» лише за умов оптимальної конфігурації контрактних відносин між ними. Цим можна пояснити ті казуси, які виникли в минулому році з кредитними спілками. Отже, важливість цих параметрів при організації кооперативу означатиме ступінь їхньої залежності від соціального капіталу (табл. 1).

управління структурами, побудоване на корпоративних принципах, організаторські здібності та високий професійний рівень керівників і спеціалістів, суворе дотримання трудової й технологічної дисципліни, постійне навчання кадрів та розв'язання соціальних проблем членів та асоційованих членів кооперативу. Дотримання технологічних

вимог і пошук резервів стали притаманними для всіх членів кооперативу.

Досить нерівномірно на селі розвивається обслуговуюча кооперація. Спостерігається велика строкатість у показниках діяльності кооперативних структур як в областях, так і в окремих регіонах. Так, у Карпатському регіоні на Івано-Франківщині діє 94 кооперативи, Львівщині – 52, а в Чернівецькій області – тільки 27. У центральних областях: Черкаській – 65, Вінницькій – 86, Київській – 56, Житомирській – 104. На сході України в Харківській області зареєстровано 16 кооперативних підприємств, а в Сумській, Луганській та Донецькій областях – відповідно 41, 22 і 13. Рівномірніше розміщені кооперативні підприємства в центральних областях України, проте їх насиченість у цілому за-

лишається досить низькою – 2,5-5,0 кооперативів на один адміністративний район.

У суспільстві не утвердилося переконання, що кооперативний принцип господарювання – це захист підприємницької діяльності товаровиробників від посередницьких структур, які часом незаслужено присвоюють значну частку їхнього прибутку.

Майже 40% кооперативів займаються одночасно багатьма видами діяльності (багатофункціональні кооперативи (табл. 2), тоді як «золоте правило» кооперації проголошує, що починати потрібно із простого та просуватися до складного. Як правило, в кооперативах такого типу витрати на послуги значно вищі порівняно з тими, що спеціалізуються на наданні однієї-двох видів послуг.

2. Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) станом на 1 січня 2014 року

Напрямок діяльності СОК	Кількість СОК, од.		За видами діяльності, од									
			переробні		заготівельно-збутові		постачальницькі		інші		багатофункціональні	
	зарес-товані	діючі	зарес-товані	діючі	зарес-товані	діючі	зарес-товані	діючі	зарес-товані	діючі	зарес-товані	діючі
З обробітку землі та збирання врожаю	242	157	4	3	15	12	4	3	43	30	176	109
Молочарські	290	199	14	7	177	121	4	3	13	5	82	63
М'ясні	28	16	7	3	7	3	1	1	4	3	9	6
Плодоовочеві	108	85	3	1	58	49	7	5	9	2	31	28
Зернові	47	36	7	6	13	8	1	1	4	2	22	19
Інші	302	175	11	8	23	15	7	3	101	68	160	81
Усього	1017	668	46	28	293	208	24	16	174	110	480	306

Джерело: Дані Мінагрополітики України.

Аналіз розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів показує, що найменшу участь у їх формуванні беруть сільськогосподарські підприємства, які хоч і меншою мірою, але так само страждають від монополізму трейдерів сільськогосподарської продукції, посередників із постачання засобів виробництва, переробних та інших підприємств АПК. Недоліками діяльності значної частини сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є комерціалізація їхньої діяльності, недотримання інших кооперативних принципів у внутрішньогосподарських відносинах. Відсутність в Україні динамічного кооперативного руху пояснюється тим, що суб'єкти господарювання ще

не усвідомили необхідності й сутності захисту своїх економічних інтересів.

Важливим соціальним аспектом розвитку кооперації є перетворення кооперативів, особливо при сільських громадах, в осередки розвитку демократії та самоврядування у сільській місцевості. Оскільки демократичне суспільство в нашій країні лише формується, принципово важливою є підтримка ініціативи створення самодіяльних організацій, особливо у сільській місцевості. Кооперативна ідея відповідає принципам християнської моралі, іншим загальнолюдським цінностям.

Кооперативи сприяють розвитку сільської місцевості, забезпечують створення робочих місць, що зменшить безробіття на селі, сприяють зростанню кваліфікації сільсь-

ких мешканців, підвищенню рівня їхнього матеріального добробуту, що знімає соціальну напругу, викликану ринковою трансформацією аграрного сектору.

У процесі формування кооперативного руху в Україні може виникнути ризик економічного банкрутства кооперативів через вплив внутрішніх і зовнішніх чинників. До внутрішніх належать недотримання кооперативами кооперативних принципів господарювання, некомпетентність, безвідповідальність та нечесність членів правління й виконавчої дирекції; індиферентність рядових членів до стану справ своєї організації, небажання економічно підтримувати своє підприємство; відсутність виваженої стратегічної орієнтації, схильність до авантюристичних методів ведення бізнесу; ігнорування членами кооперативу та найманими працівниками особливої економічної природи своєї організації, «порушення ділової етики» тощо. Зовнішні чинники можуть негативно впливати через агресивну або недобросовісну конкуренцію з некооперативними бізнесовими структурами; некомпетентність і корумпованість державних чиновників; порушення зовнішнього фінансового забезпечення; підбурювання громадської думки проти розвитку кооперації та ін.

Сільськогосподарські кооперативи, навіть у розвинутих країнах, стикаються також із ризиком неможливості забезпечення належної конкурентоспроможності. Цей вид ризику пов'язаний з певними об'єктивними прорахунками кооперативів як економічних організацій. По-перше, система прийняття принципових управлінських рішень в кооперативах не така гнучка, як у приватному бізнесі, де такі рішення оперативно приймає одна особа або дуже обмежене коло осіб, чи в акціонерному бізнесі, де ця функція делегована професійному менеджменту. По-друге, кооперативи постійно відчувають потребу у фінансових ресурсах для розширеного відтворення власного бізнесу, оскільки стимули вкладення капіталу для їхніх членів відносно невисокі.

Для розвитку кооперації необхідна реальна підтримка з боку державних органів, розуміння того, що кооперація – ефективна форма господарювання, здатна створити умови щодо економічної підтримки сільсь-

когосподарських товаровиробників через формування фонду підтримки кооперативів.

Висновки. Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації необхідно розробити і прийняти регіональні програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (на перспективу 10-15 років); активізувати роботу місцевих органів влади щодо розробки регіональних програм; сприяти активізації громадського суспільства через розвиток соціального капіталу.

У перспективі найбільш поширеними організаційними моделями сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів будуть:

спеціалізовані кооперативи з виконання певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні);

багатофункціональні кооперативи, що створюватимуться на районному рівні у формі агроторгових домів, що можуть об'єднувати всіх товаровиробників і здійснювати збут продукції та забезпечувати необхідними матеріалами, ресурсами своїх клієнтів-власників, надавати їм інформаційно-консультаційні послуги;

кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або кількох сіл для надання послуг, пов'язаних із веденням цих господарств.

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації на селі передбачається:

відновлення державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

розробка регіональних програм розвитку сільськогосподарської кооперації, спрямованих на розбудову і розвиток інфраструктури аграрного ринку;

сприяння організації кооперативних фінансових структур, зокрема кооперативних банків;

створення регіональних центрів науково-методичного супроводу розвитку кооперації та перепідготовки кадрів у вузах і дорадчих сферах;

розширення підготовки фахівців у вузах за спеціальностями «кооперативна економіка», «кооперативний менеджмент», «кооперативне право».

Створення до 2020 року 10 тис. сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів потребує 6,9 млрд грн на організацію та формування матеріально-технічної бази.

Для прикладу: вартість обладнання для молочарського кооперативу становить – 320 тис. грн, овочевого – 850, зернового – 43,2 млн грн, багатофункціонального – 750 тис. грн з відповідною державною підтримкою.

Створення 10 тис. кооперативів (у середньому один кооператив на 2-3 населених пункти) забезпечить створення 50 тис. робочих місць у сільській місцевості, надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам на суму до 32 млрд грн, реалізацію на внутрішньому аграрному ринку через кооперативи не менше 20% від загального товарообігу.

Список використаних джерел

1. *Зіновчук В.В.* Чи підходить Україні європейська модель сільськогосподарської кооперації / В.В. Зіновчук: Кооперативні читання: 2014 рік: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 27–29 березня 2014 р.). – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2014. – С. 9-18.
2. *Грищенко М.П.* Сельскохозяйственные обслуживающие кооперативы: становление и развитие (на примере АР Крым) / М.П. Грищенко, Р.Я. Коринец, А.С. Сеитосманов. – Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2012. – 128 с.
3. *Малік М.Й.* Оцінка перспектив розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / М.Й. Малік, Р.Я. Коринець // Економіка АПК. – 2012. – № 7. – С. 3-8.
4. *Масін В.М.* Проблеми правового забезпечення розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06/ В.М. Масін. – К., 2008. – 178 с.
5. Міжнародна благодійна організація «Добробут громад» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heifer.org.ua/>.
6. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р.: Постанова № 557 від 3 червня 2009 р. / Кабінет Міністрів України // Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. – [2009]. – Режим доступу: <http://www.portal.rada.gov.ua/>.
7. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: постанова №272 від 9 березня 2011 р. / Кабінет Міністрів України // Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. – [2011]. – Режим доступу: <http://www.portal.rada.gov.ua/>.
8. Про затвердження Примірних правил внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу: наказ №643 від 30 жовтня 2013 р. / Міністерство аграрної політики та продовольства України: офіційний веб-сайт. – [2013]. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/ministry?nid=10089>.
9. Про затвердження примірних статутів сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу: наказ Міністерства аграрної політики України від 26.06.2003 № 191 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.303.0>.
10. Про затвердження Примірного договору про надання фінансової підтримки сільськогосподарському обслуговуючому кооперативу: Наказ від 29 вересня 2009 р. № 714 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-primirnogo-dogovoru-pro-nadannja-finansov-doc4932.html>.
11. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. (у редакції Закону від 20.11.2012 № 5495-VI) / Верховна Рада України // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 1997. – № 39. – Ст. 261.
12. Як створити сільськогосподарський обслуговуючий кооператив // Сприяння розвитку сільськогосподарських організацій в Україні ; за ред. Р. Блока. – К. : TACIS, 2000. – 14 с.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2014 р.

* * *